

DVEJOPA [ā, ē] < * -ā-, *-ē- PRIEGAIDĖ VELIUONIEČIŲ ŠNEKTOJE

B I R U T Ė S I M A N A V I Č I E N Ė

Veliuoniečių šnektą priklauso vakarų aukštaičiams kauniškiams. Ji užima siaurinę kauniškių tarmės ploto dalį. Šnektos centras – Veliuonės miestelis (Jurbarko raj.), išsidėstęs dešiniajame Nemuno krante 30 km. į rytus nuo Jurbarko ir 54 km. į šiaurės vakarus nuo Kauno.

Savo prozodinėmis ypatybėmis veliuoniečiai labai artimi bendrinei kalbai. Todėl, kalbėdami apie veliuoniečių šnektos prozodiją, galime remtis atitinkamais bendrinės kalbos dėsniais.

Kaip žinoma, tvirtagalė priegaidė paprastai esti, "kai skiemens pagrindą sudaro po kirčiu pailgėję balsiai a, e: *namas, sāko, gēras, kēlia, mēta, nēša*" [Laigonaitė, 1970, p. 11]. Tačiau, kaip pastebėjau prieš keletą metų, veliuoniečių šnektos balsiai šiai taisyklei nepaklūsta.

Remiantis savistabos metodu, buvo matyti, kad po kirčiu pailgėję balsiai ā, ē ne visada tvirtagaliai. Iš minėtų pavyzdžių cirkumfleksą turi tik *namas* ir *geras*, o likusieji (*sako, stato, kelia, meta, neša*) atrodė tvirtapradžiai.

Parinkus daugiau pavyzdžių, paaiškėjo, kad balsių -ā-, -ē- priegaidė šnektoje priklauso nuo greta esančių priebalsių. Galima tai pailiustruoti šodžių poromis, kur tiriamasis balsis yra: a) prieš duslųjį priebalsį, b) po dusliojo priebalsio, c) tarp dusliųjų ir tarp skardžiujų priebalsių.

Pavyzdžiai:

- a) *tabakas: nabagas, mėlynakis: skeltanagis, vienmetis: 'medis;*
- b) *karkalius: gargalius, plākats: špagats, nešas: 'vešas;*
- c) *'taši: 'daši, 'šapas: 'šabas, 'spatas: 'badas.*

T v i r t a g a l ė priegaidė girdima tik tada, kai šalis balsio yra s k a r d u s priebalsis; kai tas priebalsis duslus, priegaidė artima tvirtapradei. Priebalsio vieta priegaidėi įtakos neturi: priebalsis, nuo kurio priegaidė priklauso, gali būti ir prieš kirčiuotą balsį, ir po jo. Pavyzdžiui, šodžiuose 'batas ir 'padas priegaidė mašdaug vienoda, nors pirmajame kirčiuotas balsis yra po skardžiojo prieš duslųjį priebalsį, o antrajame – po dusliojo prieš skardųjį. Duslieji priebalsiai t (batas) ir p (padas) gretimą balsį sutvirtapradina. Balsis, esantis tarp dviejų dusliųjų priebalsių, kirčiuojamas dar tvirtapradžiu, pvz., *spātas*. Gryna tvirtagalė priegaidė girdima šodyje bādas, kur kirčiuotas balsis apsuptas dviejų skardžiujų priebalsių.

Schematiškai galima pavaizduoti taip:

- 1) $V \rightarrow \check{V} / - \begin{cases} + \text{ priebalsis} \\ - \text{ skardus} \end{cases}$
- 2) $V \rightarrow \check{V} / \begin{cases} + \text{ priebalsis} \\ - \text{ skardus} \end{cases} -$
- 3) $V \rightarrow \check{V} / \begin{cases} + \text{ priebalsis} \\ - \text{ skardus} \end{cases} - \begin{cases} + \text{ priebalsis} \\ - \text{ skardus} \end{cases}$

Taigi apibendrinta formulė būtų tokia: $V \rightarrow \check{V} / [+ \text{ priebalsis} \& - \text{ skardus}]$.

Dusliojo priebalsio įtaką balsių [ā, ē] priegaidei patvirtina oscilografinis tyrimas. Tiriamąją medžiagą sudarė dvidešimt žodžių porų: dešimt porų su kirčiuotu ā ir dešimt su ē (po penkias poras prieš ir po įtaką turinčių priebalsių): *pala bala* (vns. G.), *karas garas, padas badas, paks : baks, kali gali; lapas : labas, krapas krabas, lašas lašas, batas : badas, keturakis : ketturrakis; tarpeklis : kebeklis, paršelis : ošelis, vašelis vašelis, keras geras, peria : beria; metu : medu* (vns. G.), *seka sega, sklepa glebu* (vns. G.), *deks beuodegis, slepia : sriebia*.

Žodžių poros buvo sumaišytos pagal atsitiktinių skaičių lentelę ir po tris kartus perskaitytos neutralia intonacija. Diktore – dvidešimt vienerių metų veliuoniečių šnektos atstovė.

Įrašai buvo daromi VU Audeovizualinės laboratorijos kabinoje magnetofonu "Tembr". Juostos greitis 19,05 cm/s. Oscilogramos darytos elektroniniu Cl-33 tipo oscilografu. Juostos greitis – 250 mm/s, laiko žymės – 2 ms (500 Hz). Padaryta 120 oscilogramų. Iš jų buvo tiriama balsių trukmė (T_0), pagrindinis dažnumas (F_0) bei intensyvumas (I). Oscilogramos matuotos "Mikrofoto" aparatu su objektyvu, didinančiu 10 kartų.

Atskiro periodo pagrindinis dažnumas apskaičiuojamas pagal formulę $F_0 = \frac{1}{T_0}$; čia F_0 – pagrindinis dažnumas hercais (Hz), T_0 –

periodo trukmė sekundėmis (s). Kadangi matuotos keturių periodų ilgio atkarpos, – tono aukštis skaičiuotas pagal modifikuotą formulę

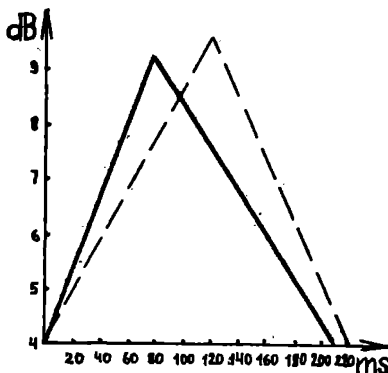
$$F_0 = \frac{4}{T_0(s)} = \frac{4 \cdot 1000}{T(ms)}$$

Pagrindinis dažnumas perskaiciuotas pagrindinio tono vienetais pustoniais. Intensyvumas skaičiuotas pagal formulę $I = 20 \lg A/A_0$. čia I – intensyvumas decibelais (dB), A – konkreti amplitudė milimetrais (mm), A_0 – mažiausia eksperimento amplitudė milimetrais (mm).

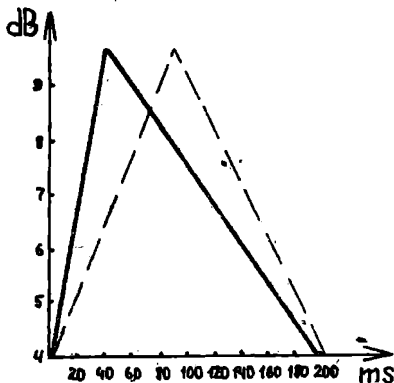
Remiantis matavimais, buvo nubraižyti pagrindinio tono ir intensyvumo grafikai.

Pasirodė, kad pagrindinis tonas, greičiausiai dėl sakinio intona. specifikos, būna gana monotoniškas, todėl vargu ar gali turėti kokią lingvistinę reikšmę.

Toliau buvo braižomos apibendrintos kreivės – trikampiai grafiškai. Juose išmatuota balsio trukmė (ms), viršūnių pasirodymo laikas (ms) ir intensyvumo diapazonas (dB) (žr. 1, 2 pav.).

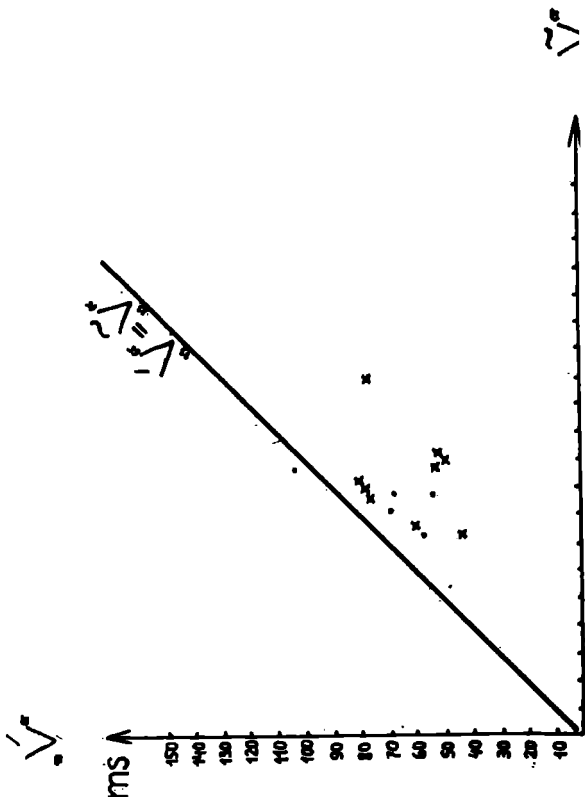
1 pav. Apibendrintos žodžių *lāšas* ir *lāšas* kreivės. Ištininė linija žymi balsį *ā* prieš duslųjį priebalsį (*lāšas*), štrichinė – prieš skardųjį (*lāšas*)

2 pav. Apibendrintos žodžių *mėtu* ir *mėdu* kreivės. Ištininė linija žymi balsį *ė* prieš duslųjį priebalsį (*mėtu*), štrichinė – prieš skardųjį (*mėdu*)

Grafikai rodo, kad balsių trukmė ir intensyvumo diapazonas nedėsningsai. Tariamieji tvirtagaliai ir tvirtapradžiai balsiausiai skiriasi intensyvumo viršūnių pasirodymo laiku, t.y. a nuo balso pradšios iki intensyvumo viršūnės (dB).

Intensyvumo viršūnių pasirodymo laiko reikšmę iliustruoja diagrama (šr. 3 pav.).

Jei tarp vadinamųjų tvirtagalių ir tvirtapradžių balsių nebūtų reikšmingo skirtumo, taškai įstrižainės atžvilgiu išsidėstytų maždaug simetriškai. Tačiau iš tikrųjų jie, išskyrus du atsitiktinius atvejus, išsidėstę vienoje įstrižainės pusėje. Tai rodo, kad vadinamųjų tvirtagalių balsių intensyvumo viršūnės dėsningai pasirodo vėliau negu vadinamųjų tvirtapradžių balsių.

Matyt, tas viršūnės atstumas nuo garso pradžios ir nulemia priegaidės akustinį efektą.

Tyrimo duomenys buvo įvertinti statistiškai. Lėvestas intensyvumo viršūnių vidurkis (\bar{x}), standartinis nuokrypis (S), standartinė vidurkio paklaida ($S_{\bar{x}}$) ir 95% pasikliaujamasis intervalas (statistinės operacijos buvo atliekamos pagal Urbacho knygoje [Урбач, 1964] pateikiamas formules).

1 l e n t e l ė

Balsio tipas	$\bar{x}(ms)$	$S(ms)$	$S_{\bar{x}}(ms)$	Patikimumo intervalas	$t < t_{\alpha}$ ($p=99,9\%$)
"tvirtapradis"	60,6	21,0	4,95	50,1+71,0	4,23 > 4,02
"tvirtagalis"	94,7	27,0	6,37	81,3+108,2	

Patikimumo intervalas apskaičiuotas pagal formulę $\pm = \bar{x} \pm t_{\alpha} \cdot S_{\bar{x}}$; čia ta randama iš lentelės [Урбач, 1964],

$$S_{\bar{x}} = \frac{S}{\sqrt{n}}, \quad S = \sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2}$$

Patikimumo intervalai (95%) rodo labai reikšmingą skirtumą, nes jie nesuakerta, nedengia vienas kito.

Be to, rezultatų reikšmingumas įvertintas Stjudento kriterijumi pagal formulę:

$$t = \frac{|x - y|}{\sqrt{\frac{S^2_x + S^2_y}{n}}} = \frac{94,7 - 60,6}{\sqrt{\frac{27,0^2 + 21,0^2}{18}}} = 4,23 (> 3,65).$$

Rezultatą palyginę su kritinėmis reikšmėmis, galime absoliučiai tvirtai (99,9% tikimybe) teigti, kad abu variantai skiriasi.

Rezultatai įvertinti ir neparametriniu Vilkoksono kriterijumi. Variantai buvo surašyti rangais; suskaičiuota vieno ir kito varianto rangų suma. Mažesnioji rangų suma $T(a) = 208$.

Toliau rezultatą vertiname, naudodamiesi u kriterijumi:

$$w = \frac{n_x(n+1) - 2T_x}{\sqrt{n_x n_y (n+1)}} = \frac{232}{108} = 2,15.$$

$$\text{Kritinė reikšmė} \quad w_{0,001} = \frac{3,29}{\sqrt{3}} = 1,90.$$

Kadangi $w = 2,15 > w_{0,001} = 1,90$, galima ir dabar visiškai tvirtai (99,9% tikimybe) sakyti, kad intensyvumo viršūnės padėtis skiria \bar{a} ir \bar{a} tipo variantus.

Vėliau buvo apdorotas papildomas oscilogramų kiekis. Tyrimo duomenys irgi įvertinti Stjudento kriterijumi (žr. 2 lentelę).

2 l e n t e l ė

Balsio tipas	\bar{x} (ms)	S(ms)	S_x (ms)	Patikimumo intervalas	$t \leq t_{p=99,9\%}^0$
"tvirtapradis"	72,0	31,0	4,18	63,5 + 80,3	4,47 > 4,02
"tvirtagalis"	102,0	38,9	5,25	91,5 + 112,0	

$$t = \frac{|\bar{x} - \bar{y}|}{\sqrt{\frac{S^2_{\bar{x}} + S^2_{\bar{y}}}{n}}} = \frac{102 - 72}{\sqrt{\frac{38,9^2 + 31,0^2}{55}}} = 4,47 (> 3,65).$$

Pastarasis rezultatas dar aiškiau rodo, kad abu variantai skiriasi.

Instrumentinis tyrimas patvirtino pastebėtą dėsningumą; kad veliuoniečių šnektoje po kirčių pailgėję balsiai \bar{a} , \bar{e} ne visada kirčiuojami tvirtagališkai. Tokio balsio priegaidę nulemia gretimas priebalsis: jei jis duslus, balsis turi tvirtapradę priegaidę, jei skardus, – tvirtagalę¹.

Duslįo priebalsio įtaką gretimo balsio priegaidei galima paaiškinti tuo, kad po duslaus priebalsio sproginimo efektas persiduoda balsio pradžiai. Dėl to balsio pradžia tampa įtemptesnė ir intensyvesnė. Jei balsis eina prieš duslų priebalsį, ruošiantis šį priebalsį tarti, kalbos padargai ima prie jo taikytis – balso stygų virpesiai palaipsniui silpnėja.

Išvados:

1. Pailgėję $[\bar{a}, \bar{e}]$ (<-b-, -b-) tarmėje neturi vienos priegaidės: vienas atvejis (pvz.: *bādas, šābas, dāši*) jie yra tvirtagaliai, kitais (pvz.: *spātas, šāpas, tāši*) – tvirtapradžiai.

2. Tarp tvirtagalių ir tvirtapradžių $[\bar{a}, \bar{e}]$ yra papildomoji distribucija: \bar{a} , \bar{e} vartojami skardžiame kontekste, \bar{a} , \bar{e} dėsningai pasirodo šalia duslių priebalsių.

3. Tvirtagaliai ir tvirtapradžiai variantai ryškiai skiriasi intensyvumo viršūnės padėtimi. Tas pošymis statistiškai labai reikšmingas ir pastovus.

¹ Šis dėsningumas, atrodo, būdingas ne tik veliuoniečiams. Stebiant rytų ankštaičius, šiaurės ir pietų žemaičius, taip pat matyti panašus polinkis.

4. [prastinė taisyklė, kad pailgėję [ā, ē] (<*ā-, *ē-) sutampa su senaisiais tvirtgaliais [ā̄, ē̄] <*añ, *eñ), bent veliuniečių šnektai netinka².

ОСОБЕННОСТИ СЛОВОВОЙ ИНТОНАЦИИ ГЛАСНЫХ [a, e] <-a-, -e- В ВЕЛУОНСКОМ ГОВОРЕ

Резюме

Общепринятое правило, гласящее что [ā, ē], восходящие к -ā-, -ē- в западноаукштайтских говорах совпадают с [ā̄, ē̄], восходящими к *añ, *eñ, не соответствует реальному положению, существующему в велюонском говоре.

По нашим предварительным наблюдениям в этом говоре [ā, ē], обладающие так называемой новой (позиционной, мотивированной) долготой, произносятся не с одной, а с двумя различными слоговыми интонациями: в одних случаях на них слышится восходящая интонация (напр.: dāāi 'красил', bāda '(вин. п.) голод', в других случаях - нисходящая интонация (напр.: tāāi 'обтесывал', spāta 'лопату').

Восходящие [ā, ē] и нисходящие [á, é] находятся в отношении дополнительной дистрибуции: [ā, ē] встречаются только в звонком окружении (между звонкими согласными), [á, é] появляются рядом с глухими согласными, ср.: bāda '(вин. п.) голод' и bāta '(вин. п.) богинок', pāda 'подощу', spāta 'лопату'. Наиболее яркая нисходящая интонация слышится между глухими смычными согласными, т.е. в словоформах типа spāta 'лопаты', tāka 'тропинку'.

На основании осциллографического анализа, проведенного в Лаборатории экспериментальной фонетики ВГУ, можно с уверенностью утверждать, что основным мелодико-динамическим признаком, различающим исследуемые интонационные варианты (аллотоны), является положение вершины интенсивности. У нисходящих гласных она регулярно появляется раньше, чем у восходящих.

Появление нисходящей интонации (аллотона) перед глухими согласными, по-видимому, объясняется тем, что энергичная (напряженная) артикуляция взрывных глухих согласных "притягивает" к себе вершину интенсивности гласных, делает начальную фазу [ā, ē] более энергичной. Перед глухими эта интонация появляется в результате угасания колебаний голосовых связок в конечной фазе гласных в "ожидании" последующей глухой артикуляции.

² Baigdamą noriu nuodirdžiai padėkoti už patarimus savo buvusiam dėstytojui prof. Dr. Girdeniui.

LITERATŪRA

Бондарко, 1965 - Бондарко Л. В. Осциллографический анализ речи. - Л., 1965.

Girdenis, 1974 - Girdenis A. Prosodinės priegaidžių ypatybės šiaurės šemaičių tarmėje / Kn.: Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga. V., 1974. T. 6. P. 160-168.

Girdenis, Rupkis, 1974 - Girdenis A., Rupkis A. Pietinių vakarų sukštaličių priegaidės // Ten pat. P. 107-125.

Laigonaitė, 1970 - Laigonaitė A. Lietuvių kalbos kirčiavimas. K., 1970.

Pakerys, Plakunova, Urbelienė, 1974 - Pakerys A., Plakunova T., Urbelienė J. Lietuvių kalbos dvigarsių santykinė trukmė // Kn.: Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga. V., 1974. T. 6. P. 3-47.

Урбах, 1964 - Урбах В. Ю. Биометрические методы. - М., 1964.

Zinkevičius, 1978 - Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978.